

звивлл. Останній 1593 р. заснував у родинному містечку Олика шпиталь, принципи функціонування якого в головних рисах співпадали з концепцією харитативної діяльності Чину шпитальників. Активна благодійницька діяльність на Волині луцького каноніка Балтазара Тишки, а також підтримка його праці з боку впливових представників місцевого нобілітету свідчать, що рух спрямований на допомогу нужденним (як медичного так і соціального характеру) на основі загальнолюдських цінностей (поза конфесійний та позасоціальний) став реальністю суспільного життя згаданого регіону у 30–40-х роках XVII ст.

Таким чином, ценці-боніфратрії прибули до Луцька на заклик кс. Тишки в той час, коли ґрунт для їх харитативної діяльності був повністю підготовлений. В той же час слід визнати, що внаслідок малочисельності монастирів «добрих братів», а також відносно пізнього їх приходу в Україну проповідуваними гуманістичні ідеали, які мали сприяти пом'якшенню національних, соціальних та релігійних протиріч-

чя, в короткому часі не могли сприяти розв'язанню кризи, наслідком якої стала Визвольна війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в IX т. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка. – Т. VI. – 1995. – 667 с. 2. *Довбищенко М.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. / М. Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 882 с. 3. *Довбищенко М.* Забуті імена української історії: князь Станіслав Радзивілл «Побожний» у подіях релігійного життя Волині другої половини XVI ст. / М. Довбищенко // *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.: наук. зб., 2006.* – Вип. 18. – С. 30–31. 4. *Довбищенко М.* Подвижник християнського мислення: луцький канонік Балтазар Тишка. / М. Довбищенко // *Просемінарії.* – 2007. – № 6. – С. 220–227. 5. *Pietrkiewicz I.* Zrodla do dziejow bonifratrow w Wielkim Ksiestwie Litewskim. // *Wspolnota pamieci. Studia z dziejow kultury ziem wshodnich dawnej Rzeczypospolitej: Katowice, 2006.* – S. 230. 6. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.bonifratrzy.pl/>. 7. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.oh-fbf.it/Objects/Home1.asp>. 8. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://kairos.dominic.ua/pages/pg_inreviu/ambroz.htm.

Світлана Кагамлик

Освітній рівень та духовно- інтелектуальне становлення української православної церковної еліти XVII–XVIII ст.

У статті аналізуються окремі аспекти процесу духовно- інтелектуального становлення української православної церковної еліти XVII–XVIII ст.: специфіка і обставини навчання в Києво-Могилянській академії та європейських вищих навчальних закладах, мотивація прийняття чернецого постригу, склад приватних архієрейських бібліотек.

Some aspects of the process of spiritual and intellectual formation of the Ukrainian orthodox church elite of the 17th – 18th centuries, such as specify and conditions of study in Kyiv-Mokhyla Academy and European higher schools, motivation of the taking the veil as well of the collections of private libraries are analyzed in the article.

Для будь-якої спільноти важливою є роль еліти як носія суспільних та історичних традицій, рівень її відкритості, ідеологічні та суспільні погляди, асиміляція національної еліти іншою культурою. Відповідно це стосується і української православної церковної еліти ранньомодерного часу, реконструкція особового складу якої та з'ясування місця в суспільстві потребує докладного вивчення, окрім власне церковно-релігійної, культурно-просвітницької та іншої діяльності, також мотивації вчинків та поглядів окремих осіб, кола спілкування, рівня освіченості та багатьох інших питань.

В науковій літературі, передусім дореволюційного періоду, неодноразово зверталися до окремих постатей церковної еліти ранньомодерного часу, подвижників та ієрархів [1; 3; 5; 7; 17; 18; 19; 27], розглядалися питання філософсько-світоглядних засад їх творчості, різних напрямів діяльності на теренах Росії, проте цілісний аналіз внеску українських православних ієрархів в українську культуру до цих пір відсутній. Тим більше це стосується дослідження питань їхнього інтелектуального потенціалу та духовного вдосконалення, які вирішувалися лише фрагментарно – на рівні окремих, найбільш відомих церковних діячів.

Загальновідомо, що вся українська еліта XVII–XVIII ст. – духовна і світська – формувалася в стінах Києво-Могилянської академії. Водночас на кожному етапі становлення вищого навчального закладу, починаючи з Києво-братської школи як її попередниці, існували свої традиції та особливості навчального процесу, які позначилися на якісному рівні вченості майбутніх ієрархів.

Оскільки процес легітимізації української православної ієрархії (1620 р.) і започаткування першого православного – майбутнього вищого – навчального закладу, де б майбутні преосвященні могли формувати свій інтелекту-

альний рівень (1616 р.), майже співпав у часі, то зрозуміло, що перші лави української церковної еліти отримали своє освітнє вдосконалення в уже існуючих на той час навчальних закладах Центральної і Західної Європи.

Так, один з найперших ієрархів відновленої Київської митрополії Мелетій Смотрицький у своїй «Апології» називає себе «последователем Лютера, потратившим свои молодые годы в Лейпцигском и Виттенбергском университетах» [11, с. 535]. Інший єпископ «Теофанового свячення» – Ісайя Копинський – навчався в Острозькій школі, а на думку деяких дослідників – у «галицьких училищах» Львова. Іов Борецький навчався у Львівській братській школі й Краківському університеті. Петро Могила початкову освіту здобув у Львівській братській школі, згодом удосконалював свій освітній рівень в зарубіжних навчальних закладах, найвірогідніше – в Замойській академії. У тій же академії навчався і Сильвестр Косов після того, як отримав початкову освіту у Віленській братській школі, а середню – в Люблінській єзуїтській колегії.

З часів протекторства митрополита Петра Могили склалася традиція направляти за кордон для поповнення знань і підготовки до викладацької роботи кращих своїх вихованців коштом ректорів чи покровителів – митрополитів. Стипендії для навчання за кордоном надавали, окрім Петра Могили, ректори Варлаам Ясинський, а у XVIII ст. київські митрополити Самуїл Мисливський, Гавриїл Кременецький, Рафаїл Заборовський, гетьман Іван Мазепа.

У цьому зв'язку відомий церковний діяч Димитрій Ростовський висловлювався так: «хвалю добрый той ниньшнихъ временъ обычай, что многие люди въ инья государства ходять учения ради, из-за морей бо умудреннии возвращаются» [3, с. 7]

Згідно з вимогами часу були введені й закріплені конфесійні обмеження на вступ і навчання в західноєвропейських університетах. Вже саме ведення релігійної полеміки, в якій католицькі богослови використовували теоретичні засоби і логічні методи, змушувало православних до оволодіння рівноцінною зброєю. Тому, щоб потрапити на навчання в західні університети, вихованці Київської академії були змушені ставати уніатами, а повернувшись на батьківщину – знову православними. Такий шлях пройшли і Йоасаф Кроковський, і Стефан Яворський, і Феофілакт Лопатинський, і Феофан Прокопович та інші, яким їхнє відступництво «учення ради» прощалося як вимушений і зрозумілий крок.

Освітній рівень майбутніх ієрархів, зокрема тих, котрі були визнані святими, яскраво ілюструють також дані з життів. Так, укладач житія св. Дмитрія Ростовського так описує цей період його життя: «егда добре навчыче чтенію и писанію славенскаго діалекта, тогда вданъ бысть (подразумевається отрокъ Даниїль) во граде Кіеве въ училищный Божоявленскій монастырь ради обученія иностраннымъ языкамъ и другимъ свободнымъ, тамъ преподаваемымъ наукамъ. По определеніи въ сіе училище, отрокъ Даниїль остроты ради ума свого и неусыпнаго ради прилежанія въ скоромъ времени хорошіе нача въ ученіи показывати успехи, и паче сверстниковъ своихъ преспеваше: немногимъ же летою минувшимъ, явися довольно искусень въ стихотворстве и витійстве, и знающъ добре все тое, чему учимо бысть» [18, с. 5–6]

Факти студіювання філософських і богословських курсів самі по собі не завжди свідчать про достатній інтелектуальний рівень майбутніх ієрархів. Достатньо згадати досить критичну думку про загальний рівень богословської підготовки в Академії, висловлену тогочасним ректором, майбутнім новгородським преосвященним Феофаном Прокоповичем в одному з листів до Якова Маркевича: «Що можна сказати про попів і ченців, що – про вітчизняних цих латинусів?! Якщо вони з ласки Божої мають декілька теологічних статей і розділів, взятих зі шкільних, єпископських, поганських і недоладно зліплених творінь якогось єзуїта, що невідомо як до його блазнівської келії потрапили, можливо, з сотого джерела перелитих і тому попсованих, а можливо, й самих собою поганих, а ним ще гірше спотворених, то уважають себе такими мудрими, що думають, ніби інші не можуть додати вже нічого нового до теологічних вчень. Таким чином, немає вже нічого такого, чого б вони не знали. Вони готові відповісти на будь-яке питання. Але їхні відповіді настільки «достовірні» й настільки спотворені лише таму, що [вони] не хочуть і на мить задумуватися над тим, про що говорять» [14, с. 219; 28, с. 135].

У XVIII ст. багато могилянців, крім Київської академії, навчалися також в Харківському колегіумі. Так, Арсеній Могилянський, за традицією тогочасної української еліти, з 11-річного віку навчався у найкращому навчальному закладі – Києво-Могилянській академії часів ректорства Йоасафа Кроковського. Закінчивши 1727 р. клас риторики, Олексій вирішив перейти до Харківського колегіуму, який на той час очолював відомий діяч, могилянець Павло Малиновський. На це рішення могла вплинути відносна близькість близькість колегіуму до його рідної Решетилівки, а також та особливість, що у Харкові порівняно з Києвом приділяло значно більшу увагу вивченню української мови, що надавало центральному навчальному закладові Слобожанщини особливий колорит.

В контексті розгляду даного питання важливо також з'ясувати особливості викладання навчальних дисциплін і особливо філософії, оскільки саме ця обставина служила основою для формування наукового світогляду майбутніх українських ієрархів. Як і в єзуїтських колегіях вищого рівня, філософський клас Києво-Могилянської академії посідав проміжне місце між філологічними та богословським класами. Кожен з його учнів мав шестирічний досвід послідовного навчання у граматичних класах (фара, інфима, граматика, синтаксис) і класах поетики та риторики. Після дворічного, як правило, навчання у філософському класі, бажаючи здобути повний курс наук студіювали ще чотири роки богослов'я у найвищому, богословському класі.

Основними формами вивчення філософії та богослов'я в Київській академії, так само як і в єзуїтських закладах, були успадковані від середньовічного шкільництва лекція і диспут. Відповідно до давньої університетської традиції диспут перетворюється на поле діалогу, що, за визначенням М. Хайдеггера, «крок за кроком, у процесі постійного взаємного обміну приводить усіх учасників до віднайдення філософського питання» [4, с. 22].

Багатомовність Академії була однією з характерних ознак, притаманних цьому навчальному закладові від самого його заснування. Так, у Панегірику, який було піднесено імператриці Єлизаветі Петрівні під час відвідання нею в 1744 р. диспуту в Академії, спеціально підкреслювалося, що текст його надруковано «трьома діалектами – слов'янським, як природним і в Європі преізобільнейшою, латинським, як прочим в мистецтві розумування філософського славнішим, польським, як Києву порубіжнім». І тут додавалось, що в Академії вивчають і володіють «священним єврейським, премудрим грецьким і німецьким», однак цими мовами не було змоги надрукувати Панегірик «не за невправністю вчителів, а за відсутністю тих діалектів друку».

Показово, як вважає В. Горський, що вже в 1763–1764 рр. укладачі поновленої академічної інструкції, згідно з якою визначався весь зміст діяльності Академії, відповідаючи критикам, що відзначали відмінність її порівняно з устроєм інших тогочасних навчальних закладів Російської імперії, вважали за потрібне підкреслити: «Якщо Київська академія порушить лад, в усій Європі встановлений, а ствердить новомодерний, то Академія Київська, з огляду порядку, в усіх європейських училищах прийнятого, буде якимсь дивовижним опудалом...» [4, с. 25; 20, с. 246]

Оксана Пахльовська, характеризуючи діяльність Києво-Могилянської академії, особливо її перший, «доперелаславський» період, підкреслює унікальність в цьому сенсі українського православ'я і культури. «Рівноправність – зазначає дослідниця – церковнослов'янської, давньоукраїнської, латинської, польської і грецької мов характеризує тогочасну українську культурну ментальність як винятковий феномен православно-слов'янського ареалу. Отже, академія стає для України трансформатором спадку європейської цивілізації на рівні змістовому, інформативному, методологічному і лінгвістичному. Але, інтегруючи Україну в європейський культурний масив, Академія сприяє формуванню оригінальних культурних моделей» [12, с. 24]

Саме ці особливості навчального закладу давали змогу, відповідно до вимог академічної традиції, формувати інтелектуала, здатного прилучитися до здобутків західно-

європейського середовища з метою власного освітньо-наукового вдосконалення і відстоювання основ православної віри.

Після здобуття певного рівня освіти в Академії (повного – з богослов'ям включно, чи неповного – по риторичу чи філософію) майбутні ієрархи поступали в той чи інший монастир і проходили відповідні ступені чернечого життя – від послушенства до постригу, висвяти в черговий сан.

Важливим аспектом в контексті прослідкування «механізму» духовно-інтелектуального становлення українських ієрархів є з'ясування мотивації обрання ними духовного сану і прийняття чернечого постригу.

Як вказують відповідні матеріали, на становлення Арсенія Могилянського (в миру – Олексій Васильович) як проповідника і визначного духовного діяча значною мірою вплинули його сімейні традиції і домашнє виховання. Народився він 17 березня 1704 р. у містечку Решетилівці Полтавського полку в родині потомствених священиків. Його рід з боку матері походив з Могил і славився своїм благочестям і освіченістю. Прадід Олексія, священик Симеон Тимофійович Могила, був відомий як проповідник і духовний письменник – йому належав збірник проповідей українською мовою. Найбільший вплив на формування особистості майбутнього Київського митрополита справив дідусь, священик Федір Могила, який виховував юнака в строгих правилах християнського життя (батько Олексія помер ще до його народження). Саме від нього Олексій та його молодший брат Євстафій отримали прізвище «Могилянські» [27, с. 6]. З листопада 1741 р. Могилянський стає слухачем, а згодом учителем граматики Московської слов'яно греко-латинської академії, водночас виконує обов'язки «предиканта», тобто проповідника. Тут же, у Законоспаському монастирі, він приймає чернечий постриг під іменем Арсенія – на честь св. Арсенія, єпископа Тверського. Очевидно, важливу роль у цьому рішенні відіграли благочестиві настрої, які панували у священицькій родині Могил, а також постійне спілкування з своїм духовним наставником і опікуном Митрофаном Слотвинським, який переїхав до Москви.

З іншого боку, на прийняття чернечого постригу багатьох майбутніх ієрархів впливала атмосфера устрою Лаври, її святині і духовні традиції, які виховували дух подвижництва і високого благочестя у тих, хто опинявся в лаврському чернечому середовищі. Біограф одного з канонізованих печерських святих – Іоанна Максимовича – зазначав у цьому зв'язку: «Живя в Києве, он видел в Печерской Лавре примеры мужей благочестивых, оставивших суету мира, видел, какую ревность они имели к духовной жизни, какую жестокою брань выдерживали для укрощения пороков, и какое чистое и прямое стремление имели к Богу. Все это, а особенно блаженная участь и нетление мощей угодников Божьих, возбуждали в молодом наставнике (він тоді учителював у Київському колегіумі – С. К.) пламенное желание к благочестию и возвышали дух его» [1, с. 2–3]

Могутній фактор у справі релігійного та духовного виховання молоді мала лаврська чернеча школа, що базувалася на потужному досвіді печерських святих-подвижників. Так, майбутній Тобольський митрополит Петро (в чернецтві Павло) Конюскевич вважав для себе особливо почесним прийняти чернецький постриг від Печерського архімандрита Романа Копи, відомого своїм аскетизмом. Як зазначає Ф. Титов, приймаючи в свої стіни молодих студентів Академії, Лавра «при участии своих старцев-

подвижников... утверждала их в принятом на себя иноческом подвиге, закаляла их дух и характер, после чего они из Лавры, осеняемые ее духовным материнским благословением, и расходились по разным концам русского государства на дело христианского просвещения народа» [19, с. 12–13].

Вплив лаврської київської чернечої школи позначився не лише на становленні і майбутній діяльності вихідців із власне печерської братії. Чимало інших тогочасних письменників і церковних діячів вважали справою честі популяризувати печерські святині, про що, зокрема, свідчить використання мотивів Патерика Печерського у творчості Лазаря Барановича, Дмитрія Ростовського та інших відомих осіб архієрейського сану.

Після прийняття чернечого постригу майбутні українські ієрархи надалі реалізовували себе в церковній чи церковно-освітній, найчастіше викладацькій – сферах. Найпоширенішим напрямком останньої було викладання у Києво-Могилянській академії.

За традицією навчального закладу, більшість складу академічної корпорації складали вихідці з чернечого стану. Ідеалом тогочасного академічного учителя, професора мав бути учитель не тільки освічений, а й високоморальний, який би своїм прикладом виховував молодь.

Викладачі з чернечого сану були закріплені за монастирями, в яких приймали чернецький постриг. Як стверджував М. Петров, «ученые монахи, преподававшие в Киевской Академии, были постриженцами не одного Братского, а и других киевских монастырей, и числились в числе их братии...» [2, с. 38, 194].

Відомо, що з 1660 (1661) р. викладачем Колегіуму був Варлаам Ясинський, поєднуючи педагогічну діяльність з керівництвом Печерською друкарнею; у 1665–1673 рр. він очолював Колегіум, доклавши значних зусиль у налагодженні учбового процесу і матеріальне забезпечення довіреного йому навчального закладу [5, с. 286–289, 309–317]. У 1689–1693 рр. викладав риторичу, філософію і богослов'я Йоасаф Кроковський, з 1690 р. – ректор. Його наступником був Стефан Яворський: у 1690 р. він викладав риторичу, а у 1691–1697 рр. – філософію і богослов'я, виконуючи також обов'язки префекта [17, с. 59–67].

У першій половині XVIII ст. в Київській академії викладали майбутні архієреї: Арсеній Берло (у 1709–1710 рр. викладав граматику); Платон Малиновський (у 1721–1723 рр. викладав філософію і був префектом); Павло Конюскевич (у 1738–1739 рр. читав пітику); Ієронім Миткевич (у 1736–1737 рр. читав богослов'я); Сильвестр Кулябка (у 1732–1735 рр. викладав риторичу, у 1735–1739 рр. – філософію, у 1739–1745 рр. – професор богослов'я) та ін., причому чимало перебувало на керівних посадах, зокрема Платон Малиновський і Сильвестр Кулябка.

Зазначені діячі мали відповідати усім критеріям, які на ті часи висувалися до керівників Академії, а, водночас, і настоятелів Києво-Братського монастиря. Зокрема, Київський митрополит Арсеній Могилянський (1757–1770) вимагав, по-перше, щоб ректорами навчального закладу обирали людей, навчених богослов'я, які б могли викладати цей предмет з відповідними поясненнями і настановами; по-друге, досвідчених адміністраторів, які б могли добре розбиратися у господарських і судових справах Братського монастиря і належно керувати монастирською братією [27, с. 409].

У контексті дослідження інтелектуального потенціалу важливо простежити також читацькі інтереси вищого укра-

їнського духовенства, використовуючи широкий спектр джерел, зокрема, відомі з публікацій реєстри (каталоги) бібліотечних зібрань духовних осіб, книжкові пожертви, екслібриси на книгах тощо. Дана проблема знайшла своє відображення в історичній літературі лише фрагментарно – на рівні окремих, найвідоміших персоналій. Зокрема, слід відзначити аналіз бібліотеки Стефана Яворського, яку досліджував С. Маслов [10]. Відомий дослідник українського книговидання Я. Д. Ісаєвич простежував каталоги приватних книгозбірень низки світських і духовних осіб, в тому числі Петра Могили [6, с. 362–368]. Існує також низка праць, які характеризують склад і долю книжкових зібрань окремих церковних діячів вищого рангу [8; 9; 10; 15; 24].

Широкий спектр книжкових записів на стародруках з колекції стародруків НБУВ демонструє дослідження М. Шамрай, у тому числі тих, що перебували у приватному користуванні осіб з вищого духовенства [25]. Слід зазначити, що маргіалії на стародруках дають іноді уявлення і про сприйняття автором тієї чи іншої інформації з книги. Особливо показова в цьому контексті підбірка записів відомого письменника і релігійного діяча Лазаря Барановича на його авторських примірниках з колекції НБУВ. Як стверджує М. Шамрай, ці записи, зроблені в проміжку між 1670 і 1691 рр., можна поділити на п'ять груп: 1) прозові твори – теологічний коментар та доповнення до друкованого тексту; 2) політичні твори у віршованій і прозовій формі; 3) віршовані твори релігійно-філософського змісту; 4) цитування античних і християнських авторів; 5) фіксація стихійних явищ, особистих емоційних станів [25, с. 10–11]. Комплекс цих поміток яскраво ілюструє як літературну, богословську і проповідницьку діяльність, так і політичні уподобання та духовний світ визначного представника української церкви і культури.

Водночас для вивчення книжкових інтересів українських церковних ієрархів та їх інтелектуального потенціалу важливе значення має залучення маловідомих джерел, таких як духовні заповіді та історико-статистичні описи єпархій.

Реєстри книг, як складова загального опису майна померлих духовних осіб, підтверджують, що у приватних бібліотеках більшості церковних діячів з вихованців Києво-Могилянської академії переважали книги слов'янською мовою. Значною мірою це були богослужбові книги, потрібні їм у церковно-адміністративній діяльності, проте значний відсоток становили і польсько та латиномовні книги, що пояснювалося відповідним рівнем освіченості у Києво-Могилянській академії, траплялися і книги грецькою чи французькою мовами.

Так, особиста бібліотека архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Іларіона Роголевського налічувала 138 друкованих книг (з них 8 – печерського друку, серед них Акафіст седмичний, Тестамент, Каноник – «оправній в білій паргамънъ под маренуць въ пуделку», Акафіст новий), 67 – московського, 11 – Санкт-Петербурзького, 2 – чернігівського, 20 книг – «польської и немецкой печати»), а також чимало рукописних, переважно латиномовних, книг [23].

Наявність значної кількості польсько-латинськомовних книг в приватних книгозбірнях лаврських діячів свідчить про те, що українська національна еліта в особі духовенства і шляхти часів середньовіччя була тісно пов'язана з польською культурою. Зокрема, це отримана ними відповідна освіта – в Києво-Могилянській академії особливої уваги надавалося латинській мові, навчання в західноєвропейських навчальних закладах і контакти з ними,

можливість українських ієрархів придбати необхідні книги за кордоном тощо. На думку І. Шевченка, культурна орієнтація української шляхти на Польщу тривала до середини XVIII ст. [26, с. 129].

З іншого боку, цінними є історико-статистичні описи єпархій, важливість яких в контексті досліджуваної теми не менш суттєва. Так, багатомні історико-статистичні описи єпархій – Чернігівської, Харківської та Полтавської – подають цікаву інформацію про власницькі написи на стародруках, які вказують на належність їх тій чи іншій духовній особі. Важливо зауважити на необхідності сукупного дослідження обох названих джерел для досягнення максимально більшого результату в процесі реконструкції складу книжкових зібрань українських ієрархів. Якщо книжкові реєстри як частина духовних заповітів і описів майна померлих ієрархів вказують на склад їхніх бібліотек, який сформувався в кінці їх життєвого шляху, то інше джерело вивчення їх читацьких інтересів – історико-статистичні описи єпархій – вказують на існування примірників книг, які раніше були його власністю, але згодом – головним чином шляхом дарування – ставали надбанням церковних, монастирських або приватних бібліотек.

Вказані історико-статистичні описи містять унікальну інформацію – вони фіксують помітки, екслібриси, маргінальні, вкладні та інші записи на стародруках, які вказують на власника книги, а також шляхи і обставини, за яких вони потрапили в той чи інший регіон України. Ці дані, в свою чергу, дають можливість реконструювати склад приватних бібліотек тих чи інших духовних осіб. Крім того, вони дають уявлення про бажання власника книги якнайкраще розпорядитися нею з тією чи іншою просвітницькою метою.

Подані на сторінках історико-статистичних описів записи на стародруках свідчать, що іноді вище духовенство дарувало книги до своїх маєтків або вотчин обителів, де вони несли свою духовну службу. Так, майбутній митрополит Чернігівський і Новгород-Сіверський Димитрій Ростовський (Туптало), коли ще був архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря, 1698 р. подарував Євангеліє київського друку 1697 р. до монастирського маєтку – с. Серединки [21, кн. 5, с. 279]. Інший чернігівський преосвященний – архієпископ Антоній Стаховський – залишив у подарунок для своєї резиденції Євангеліє московського друку 1703 р., про що свідчить запис: «Року божого 1720 построися сіе евангеліе тщаніємъ и иждивеніємъ келейнымъ недостойнаго архієпископа чернѣговскаго Антонія Стаховскаго до храму Св. Страстотерпецъ Бориса и Глѣба въ домъ архієрейскій въ чернѣговѣ градѣ за отпущеніе грѣховъ» [21, кн. 2, с. 52]. Єпископ Суздальський Тихін Якубовський подарував низку книг до Вознесенського храму м. Коропа, в тому числі книги печерського друку – Цвітну Тріодь 1702 р. та Октоїх 1739 р. На останньому зберігся напис: «1765 г. куплень и отданъ въ храмъ вознесенія, что въ градѣ Коропѣ Т(ихономъ е(пископомъ) с(уздалскимъ)» [21, кн. 2, с. 354]. Раритетом є Октоїх київського друку 1699 р., який зберігався у Ніжинській Миколаївській церкві, з написом, який свідчить, що він подарований найвищим церковним сановником українського походження – місцеблюстителем патріаршого престолу Стефаном Яворським: «смиранный Стефанъ Яворскій милостію Божію митрополитъ рязанскій 1702 апр. 23 д. дарствовалъ сію книгу брату своему о. Павлу Яворскому въ знаменіе благословенія Божія» [21, кн. 7, с. 374].

Наведений матеріал засвідчує важливість використання таких джерел, як духовні заповіді і описи майна духовних осіб, різного роду записи на книгах, історико-статистичні описи епархій та ін. для вивчення інтелектуального потенціалу вищого українського духовенства ранньомодерного часу. У випадку, якщо мова йде про власні видання церковного автора, можна, хоча б частково, визначити читацьке середовище його творів. Крім характеристики читацьких інтересів, названі джерела також дають можливість реконструювати склад приватних та монастирських книгозбірень. Маргіналії та інші записи на стародруках, в свою чергу, дають іноді уявлення про сприйняття автором тієї чи іншої інформації з книги, а загалом – про рівень духовної культури українського суспільства того часу.

Загалом вищенаведене свідчить, що освітній рівень, читацькі інтереси і склад приватних бібліотек українських церковних ієрархів визначили їхній інтелектуальний потенціал та обумовили сфери й особливості його вияву у подальшій діяльності. Система освіти і особливості викладання навчальних дисциплін у Києво-Могилянській академії, зокрема, гуманістичні традиції, багатомовність, відкритість до сприйняття західноєвропейських впливів, послужили основою для формування світогляду майбутніх українських ієрархів як високоосвіченої еліти сучасного типу, яка сприятиме розвитку рідної, ґрунтованої на засадах православної віри, культури. Це поєднувалося з усвідомленим обранням чернечого сану, на якому позначилися існуючі в українських шляхетських і священницьких сім'ях традиції родинного виховання, приклад і досвід київської, передусім лаврської, чернечої школи, постійним прагненням до освітнього і духовного вдосконалення.

1. Абрамов Н. Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский / Н. Абрамов (Из журнала Министерства Народного Просвещения. – 1850. – № 10). 2. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / Отд. 2. Под ред. Н. И. Петрова. – Т. 1, ч. 1. – К., 1904. 3. Берло А. Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский / А. Берло. – К., 1904. 4. Горський В. Європейська академічна традиція в Києво-Могилянській академії / Вілен Горський // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. – К.: «Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – С. 8–38. 5. Из прошлого Киевской епархии.

Варлаам Ясинский, митрополит Киевский и Малая Россия (1690–1707 г.) // Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – № 12. – С. 286–289; № 13. – С. 309–317. 6. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2002. 7. Крыжановский Е. Феодан Прокопович и Варлаам Ванатович / Е. Крыжановский // Труды Киевской духовной академии. – 1861. – Т. I. – С. 267–315. 8. Лосієвський І. Бібліотека Мелетія Смотрицького / Ігор Лосієвський // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 59–65. 9. Луцкая Ф., Мазманьянц В. Судьба библиотеки Стефана Яворского / Ф. Луцкая, В. Мазманьянц // Книга. Исследования и материалы. – Сборник 70. – 1995. – С. 195–197. 10. Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского / С. И. Маслов. – К., 1914. 11. Очерк истории литературы и церкви западно-русской за XVI–XVIII стол. // Киевские епархиальные ведомости. – 1877. – № 20. – С. 526–540. 12. Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури. Парадокси еволюції / Оксана Пахльовська // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 19–26. 13. Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII века / Н. Петров. – К., 1895. 14. Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. Переклад з латинської. – Упор. М. Д. Рогович, В. М. Нічик. – Том 3: Математика. Історичні праці. Вірші. Листи. – К.: Наукова думка, 1981. 15. Романова Н. И. Книжное собрание святителя Георгия Конисского как часть историко-культурного наследия Украины и Беларуси / Н. И. Романова // Могилянські читання. 2005. – К., 2006. – С. 459–465. 16. Терновский Ф. Варлаам Косовский / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – 1879. – № 10. – С. 270–279. 17. Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский. (Биографический очерк) / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – № 1 – С. 59–67. 18. Титов Ф. Св. Димитрий, митрополит Ростовский, бывший ученик Киевской духовной академии (1651–1709 г.) / Ф. Титов – К., 1909. 19. Титов Ф. Святитель Павел, митрополит Тобольский и Сибирский (1705–1770) / Ф. Титов. – К., 1913. 20. Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – вт. XIX в. / Хв. Тітов. – К., 1924. 21. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет (Гумилевский)]. – Кн. 5. – Чернигов, 1874. 22. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович – Т. 1. – Казань, 1914. 23. ЦДАК України. – Ф. 128, оп. 2 черн., спр. 6. 24. Чижевський Д. Бібліотека Теофана Прокоповича / Дмитро Чижевський // Науковий збірник / Українська вільна академія наук у США. – Випуск 2. – Нью-Йорк, 1953. – С. 127–136. 25. Шамрай М. Маргіналії в стародруках кирилического шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Маргарита Шамрай. – К., 2005. 26. Шевченко І. Польща в історії України / Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Ігор Шевченко. – Львів, 2001. 27. Шпачинский Н. И. Киевский митрополит Арсений Могилянський и состояние Киевской митрополии в его правление. 1757–1770 / Н. И. Шпачинский. – К., 1907. 28. Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. / Максим Яременко. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2007.

Катерина Кобченко

Початки вищої медичної освіти українського жіноцтва (кін. XIX – поч. XX ст.)

Статтю присвячено аналізу історії започаткування вищої медичної освіти для жінок в Україні, яку розглянуто на прикладі діяльності Медичного відділення Київських вищих жіночих курсів (згодом – Жіночого медичного інституту в Києві). Показано складнощі та здобутки цього процесу, соціальне значення залучення жіноцтва до лікарської праці.

The article is devoted to the analysis of history of founding of higher women's medical education in Ukraine, which is looked through on the example of activity of the Medical department of Kyiv higher women's courses (later – Women's medical institute of Kyiv). The difficulties and achievements of this process are shown as well as the social meaning of the involving of woman to the professional work in medicine.

У традиційній культурі українського народу, як і багатьох інших, жінки були активними учасницями лікувальних практик (знахарства, фітотерапії, магічних форм зцілення), а повивальна справа була виключно жіночою сферою дій. Проте із розвитком наукових знань, їхньою спеціалізацією, становленням в Європі університетів як осередків науки і освіти, у тому числі медичної, жінок протягом тривалого періоду було вилучено з цього процесу, як із освітньо-наукової сфери взагалі.

Тобто вже в середині XIX ст., з початком руху жінок за доступ до вищої освіти, жінкам довелося виборювати пра-

во опанувати медичні професії шляхом відповідної освіти й підготовки. І якщо в питанні акушерства ситуація була кращою, адже утвердилася практика професійного навчання акушерок, які мали замінити неосвічених сільських повитух, та й, зрештою, з цієї сфери медицини, попри медикалізацію родопомочі, жінки ніколи не виключалися [1], то з іншими медичними спеціальностями справа була куди складнішою. Не одразу жінки здобули право навіть на фельдшерську працю, яка теж була допоміжною: ця спеціальність походила зі сфери військової медицини, адже першим завданням фельдшерів було надання допо-